

Bruggen slaan: een coronaherdenking in de wijk / stad / dorp

Marian Geurtsen 27 augustus 2021

Pioniersgeest netwerk Op Goed Gerucht, Hoofddorp

Bij publieke rampen komt al snel de vraag op om een publieke herdenking te houden. Stille tochten bij onverwachte overlijdens zijn inmiddels zo ingeburgerd dat ze niet meer allemaal de krant halen. Maar een herdenking bij de ramp die corona over ons land en de hele wereld heeft uitgestort, roept enorm veel weerstand en emoties op. Hoe komt dat toch? En is die weerstand een reden om af te zien van een collectieve herdenking of zouden we er toch aan beginnen? En zo ja, hoe?

In deze presentatie bied ik aan de hand van drie thema's een weg om tot een collectieve herdenking te komen. Allereerst verkennen we de redenen die het zo lastig maken om collectief corona te herdenken. Ten tweede sta ik stil bij de voorwaarden en het proces van voorbereiden van een coronaherdenking. En als derde geef ik een aantal mogelijkheden en ideeën voor rituelen bij een coronaherdenking.

I Waarom is een coronaherdenking zo lastig?

De verleiding is groot om meteen aan de rituelen te gaan denken, want als pioniers vanuit de kerk zijn we daarin thuis. Collectieve herdenkingsrituelen zijn in de loop van zo'n dertig jaar gemeengoed geworden. Sinds de Bijlmerramp op 4 oktober 1992 zijn er nieuwe collectieve rituelen uitgevonden die religieuze scheidslijnen overstijgen of zelfs bij elkaar brengen, zelfs in seculier Nederland. In Enschede na de vuurwerkramp in 2000 was de katholieke kerk op een vanzelfsprekende manier betrokken, net als in Volendam bij de herdenking na de brand in de oudjaarsnacht. De herdenking van de MH-17-ramp met de aankomst van de kisten met slachtoffers was indrukwekkend: de langzame stoet met auto's die over de Nederlandse wegen van Eindhoven naar Hilversum reed. Er zijn inmiddels vele variaties uitgevonden op de stille tocht. Burgemeesters kijken er niet meer van op als ze gevraagd worden om hun burgers toe te spreken bij een bijeenkomst.

De pandemie heeft wel de kenmerken van een ramp, zoals emeritus hoogleraar Gersons ook heeft geconstateerd: er is sprake van een *plotseling toeslaande*, (levens-) bedreigende situatie die komt met *verlies van veiligheid en greep op het eigen leven*. Men wordt *afhankelijk* van anderen om te overleven, de *infrastructuur* begeeft het en er ontstaat *chaos*. ("Iedereen zegt iets anders; wat is nu waar? Weet het ook niet meer").¹

Maar een herdenking van de coronapandemie is nieuw. Wat maakt dan een herdenking van de coronaramp toch nieuw? Wat maakt dat deze ramp anders is en dat het zo moeilijk is om een herdenking te organiseren voor de coronapandemie?

De eerste reden is dat er geen collectief moment is. De coronacrisis is wel collectief, zelfs nationaal en internationaal, maar de crisis valt niet op een moment. De pandemie is begonnen op een min of meer aanwijsbaar moment (dat verschilt ook nog per land en per regio) maar strijkt zich uit over een langere periode die nog steeds duurt en waarin mensen nog steeds risico lopen om getroffen te worden. Het is zelfs de vraag wanneer we kunnen zeggen dat deze crisis voorbij is.

Doordat deze ramp over langere tijd uitgestrekt is, raakt het mensen op verschillende manieren. De ramp is zelf een proces geworden, met fasen en verschillende graden van betrokkenheid. Gersons onderscheidt verschillende fasen:

---

1 Prof. Gersons, Smit en Smid, de ramp na de ramp, <https://www.websitevoordepolitie.nl/de-ramp-na-de-ramp/>

1) schok / impactfase

2) Meteen gevolgd door saamhorigheid / honeymoonfase. Merkbaar was deze saamhorigheid in hoe vriendelijk iedereen was voor elkaar, de vele initiatieven om elkaar te helpen, het samen klappen voor de zorg (we zitten allemaal in hetzelfde schuitje).

3) Wat later (meestal na afloop van de ramp) is er de desillusiefase: de psychosociale problemen die ontstaan door het gebrek aan veiligheid, wegvallen van sociale structuren etc. Kan leiden tot polarisatie. Boosheid dat het met de controle niet lukt (richt zich vaak op de overheid, op de maatregelen etc.) De ontdekking dat het niet zo goed gegaan is als men had gedacht. => Mensen die afhaken, eenzaamheid bij slachtoffers, geen vertrouwen meer in de overheid.

Deze fasen signaleert Gersons ook voor de coronapandemie. Maar ze zijn nu minder goed van elkaar te scheiden. Dit betekent dat hoe langer de ramp duurt, hoe meer de emoties van mensen rond de ramp uiteen gaan lopen. Dat er geen collectief moment is, betekent ook dat het moeilijk is om een collectieve emotie op te roepen die vaak aanleiding is voor een herdenkingsritueel.

Ik onderscheid twee rampen. De eerste ramp is de ziekte zelf. Mensen zijn en worden op verschillende manieren getroffen door COVID-19. Er zijn de mensen die ziek zijn geworden, gestorven zijn, mensen die long-covid ontwikkeld hebben (en die dat nog gaan krijgen). Er zijn mensen die een naaste hebben verzorgd die COVID had, of een naaste hebben verloren. En er zijn mensen die het uit de verte meemaken en niet de gevolgen van corona aan den lijve ervaren.

De tweede ramp is de lockdown: de maatregelen die de overheid neemt om de ziekte te beteugelen. Net zoals de ziekte iedereen kan treffen, heeft de lockdown ook impact op de hele maatschappij. Met de lockdown ontstaan er nieuwe tweedelingen in de samenleving: voor de ene groep mensen gaat het werk door; zij hebben hun werk kunnen verplaatsen, of zelfs mogen of moeten nog steeds op locatie werken. Voor anderen is een groot deel van hun leven tot stilstand gekomen. Mensen die al onder slechte arbeidsvoorwaarden werken, kregen te maken met wegvallen van werk. Voor wie al geen werk had, is er nog meer weggevallen: dagbesteding werd opgeschort, net als vrijwilligerswerk. Al of niet gaat dit gepaard met het wegvallen van inkomsten, wegvallen van sociale contacten en alle middelen die structuur en ritme aan het leven geven, en de onzekerheid hoe lang dit gaat duren. Voor weer andere groepen betekent de ramp dat zij langer moeten wachten op een medische behandeling, die uitgesteld is omdat alle aandacht in de zorg nodig is voor COVID-patiënten.

Op zowel de ziekte zelf als de lockdown kunnen mensen heel verschillend reageren, afhankelijk van omstandigheden / karakter. Zo zijn er de mensen die het wel prettig vinden dat veel verplichtingen weggevallen zijn: ze hebben meer tijd en rust. Na verloop van meer tijd voelen anderen juist dat ze vereenzamen, omdat ze hun vrienden missen, hun sociale vangnet missen, niet meer uitgedaagd worden. *Languishing*, kwijnen, noemt de Amerikaanse psycholoog Adam Grant deze reactie. Weer anderen mensen zijn de uitputting nabij omdat het werk in deze tijd meer van ze vraagt dan ooit. Juist al die verschillende ervaringen maken de coronapandemie anders dan de vuurwerkcramp in Enschede, het neerhalen van de MH-17, de overstromingen in Zuid-Limburg van de afgelopen zomer en zovele andere rampen. Er is niet één collectief moment en er is niet één collectief verhaal.

II Hoe organiseer je een herdenking voor de wijk / stad?

Desondanks heb je je voorgenomen een coronaherdenking te organiseren. Je wilt het niet beperken tot een herdenking binnen de kerk, maar je wilt iets doen voor de wijk, de stad of het dorp waar je werkt. Hoe start je? Waar moet je rekening mee houden?

Hiervoor verwijs ik graag naar de *toolkit herdenken* van herdenkingorganiseren.arq.org, waar Jorien Holsappel op wees tijdens een studiemiddag in maart 2021 van de Universiteit voor Humanistiek.² Aan haar (aan de website) ontleen ik: in een goede herdenking moeten de context, de uitvoering en de uitwerking samen in balans zijn. De context is het eerste dat vastgesteld moet worden. Context: doelstelling + verhaal. Voor wie / wat / waarom herdenken we?

a) Samenwerking zoeken

Wanneer het een herdenking moet worden die voor een groter publiek bedoeld is dan alleen mensen in de kerk, is de eerste stap samenwerking zoeken met andere organisaties in de wijk of stad. Denk aan de gemeente, buurt- en welzijnsorganisaties, wijkteams, ondernemersvereniging, jeugdverenigingen. Het is belangrijk oog te hebben voor welke organisaties op lokaal niveau ervaring hebben met het organiseren van evenementen voor de buurt. Zo kom je tot een werkgroep. Ongetwijfeld zullen in deze werkgroep alle hiervoor genoemde weerbarstigheden ter sprake komen. Met elkaar in gesprek gaan, dit proces doorlopen is een net zo belangrijk onderdeel van de herdenking als het uiteindelijke herdenking zelf.

In de diverse, verhitte debatten over corona zullen diverse groepen om aandacht vragen om hun pijn aan de crisis een plek te geven. Het risico is dat de mensen die aan COVID-19 gestorven zijn ondergesneeuwd raken. Daarom is het goed om binnen de werkgroep iemand aan te stellen als spreekbuis voor de gestorvenen, die niet meer kunnen spreken.

b) Doelstelling bepalen

De volgende stap in de organisatie van een herdenking is: een doelstelling bepalen. Waarom gedenken we? Wat willen we ermee bereiken? Vanuit de kerk ben ik opgeleid met het idee dat rituelen ‘om niet’ bestaan: rituelen ze zijn er, ze dienen geen enkel doel. Maar ook weten we dat mensen heel verschillende dingen beleven aan rituelen en verschillende motieven hebben om deel te nemen. Veel genoemde motieven voor het organiseren van een herdenkingsritueel zijn:

- een gelegenheid om emoties te uiten (stille tocht: afschuw uitdrukken over wat er gebeurd is, of solidariteit betuigen met de nabestaanden);
- gezamenlijk afsluiten van een nare gebeurtenis of periode;
- een gelegenheid om te verwerken en verder gaan;
- verbinden: solidariteit uiten (een hoofdmotief bij de stille tocht na de tramsnagel in maart 2019 in Utrecht was: we laten ons niet tegen elkaar uitspelen als bevolkingsgroepen).

Sommige van deze motieven zijn lastig in de situatie van de coronapandemie. Omdat het een doorgaande ramp betreft, is iets afsluiten op dit moment wellicht niet mogelijk en misschien wel nooit. Maar afsluiten is niet per nodig om gelegenheid te geven om te verwerken. Er zijn genoeg voorbeelden van rituelen die herhaald worden, rituelen waarin we dit jaar misschien iets afsluiten maar die volgend jaar weer heel andere ervaringen oproepen. De 4-mei-herdenking komt jaarlijks terug, niet omdat we verwachten dat het herdenken na zoveel jaar een keer klaar zal moeten zijn. De kerkelijke viering van de Goede Week en Pasen keren jaarlijks terug, en bieden zo ieder jaar opnieuw een bedding voor ervaringen en emoties die wellicht het ene jaar niet actueel waren maar waar we in het andere jaar bij stil moeten staan.

Verbinden is misschien wel een van de belangrijkste motieven om een herdenking te organiseren: juist in deze tijd waarin zoveel polarisatie is ontstaan door corona, hebben we verbinding met elkaar hard nodig. Het vraagt echter veel van de organisatoren om dit te bereiken.

c) Gezamenlijk verhaal bepalen:

De derde stap is te bepalen wat we gedenken. Gaat het om het gedenken van de doden? Misschien zijn er in de betreffende wijk of buurt heel weinig mensen overleden aan corona en zijn andere

---

² <https://www.uvh.nl/actueel/uitgelicht/rituelen-die-helen> verslag van symposium ‘Rituelen die helen’, 18 maart 2021

ervaringen op de voorgrond komen staan. Het gezamenlijke verhaal bepalen is niet eenvoudig en gaat zeker discussie opleveren, vanwege alle genoemde verschillende ervaringen en tegenstrijdige belangen. Neem hier de tijd voor. Een gezamenlijk verhaal is een belangrijke factor voor een geslaagde herdenking. Wanneer een herdenking ‘gekaapt’ wordt door een groep, wordt een eenzijdig beeld van de ramp verteld. Wanneer een grote groep zich niet herkent in het verhaal, zullen de mensen niet komen en ontstaat er geen verbinding.

Een verhaal waarin iedereen zich precies herkent, zal er niet komen. Het streven is een motto of een noemer te vinden waarbinnen diverse groepen hun eigen verhaal kunnen invullen.

III Ritueel vorm geven aan een herdenking

We hebben nu de context vastgesteld voor de herdenking. Nu is eindelijk het nadenken over rituelen aan de beurt. Ik ontleen aan de toolkit herdenken: de context bepaalt de waarden en identiteit van het ritueel, de uitwerking en de uitvoering van de herdenking. Onder de uitwerking valt de keuze voor rituele elementen (taal, object, plaats, handeling), de uitvoering is het uiteindelijke voltrekken van het ritueel.

A Uitwerking van het herdenkingsritueel

Bij het nadenken over een rituele vorm is de eerste vraag: gaan we voor een tijdstip of voor een plaats?

Gedenkplaats

Bij een plaats moet je denken aan een aangewezen plaats waar een coronaherdenking mogelijk blijft. Een voorbeeld is de Covid memorial wall in Londen: een open herdenkplaats, waar mensen harten tekenen op de muur, er zelf namen kunnen invullen van dierbaren die gestorven zijn aan covid-19. En het blijft niet bij harten en namen: van tijd tot tijd worden er bloemen en andere symbolen gelegd. Vergelijkbare initiatieven zijn er op andere plaatsen:

Deze vorm sluit aan bij de beleving dat de ramp van de coronacrisis niet gebonden is aan een tijdstip, maar een langere periode betreft. Een voordeel van een herdenkplaats is dat deze blijvend is en dat er nog iets aan toegevoegd kan worden, zolang de pandemie doorgaat. Een bijkomend voordeel is dat er niet per se een evenement nodig is; zo voorkom je dat er een grote groep mensen tegelijkertijd aanwezig moet zijn met eventuele risico's van nieuwe besmettingen van dien.

Zolang de coronacrisis nog voortduurt, is het goed als de herdenkplaats ruimte heeft om te groeien. Er komt nog steeds leed bij. Voor de open vorm is het van belang dat mensen iets aan kunnen toevoegen, in de vorm van schrijven, ophangen, kaarsjes of steentjes bij plaatsen etcetera.

Een gedenkplaats heeft ook risico's. Zonder controle kan een gedenkplaats gekaapt worden door een groep die haar eigen betekenis aan de coronacrisis wil opleggen. En hoe lang houd je de gedenkplaats in stand? Hierover is ook in Londen inmiddels discussie.

Gedenkmoment

De andere vorm is een herdenking op een vastgestelde tijd. De Rijksoverheid gaat waarschijnlijk een nationaal gedenkmoment voorstellen in het najaar van 2021 of het voorjaar van 2022. Een eerste nationaal gedenkmoment, op 6 oktober 2020, is zonder veel succes aan de meeste mensen voorbijgegaan. Als er opnieuw een dergelijke datum voorgesteld wordt, ligt het voor de hand om hierbij aan te sluiten voor een lokale coronaherdenking. Andere mogelijkheden zijn om aan te sluiten bij bestaande tradities in herdenken, zoals Allerzielen, of andere plaatselijke dodengedenk-evenementen. Wanneer je aansluit bij een bestaand dodengedenkritueel, betekent dit dat er weinig ruimte is om ander leed te gedenken dan de gestorvenen. Dit kan op gespannen voet komen te staan met een gekozen doelstelling.

Rituelen hoeven niet origineel te zijn. Herkenbaarheid is belangrijker. Daarom werkt het goed om aan te sluiten bij vormen die men kent. Inmiddels hebben we in ons land een repertoire opgebouwd aan rituele vormen voor openbare herdenkingen. Voorbeelden van rituele vormen die voor veel mensen vertrouwd zijn:

- stille tocht (of juist een tocht met lawaai)
- bijeenkomst met sprekers uit verschillende betrokken groepen
- kaarsjes aansteken (bloemen, beertjes, briefjes, etc.)
- een bloem neerleggen
- een kleur kiezen

Vanuit het kerkelijk repertoire kunnen we hier nog wat aan toevoegen. Het ritueel van de kruisweg bijvoorbeeld sluit aan bij het vertrouwde ritueel van de stille tocht, maar breidt de tocht uit met staties, halteplaatsen zo je wilt. Op deze halteplaatsen kan iets gebeuren of gezegd worden. Een kruisweg heeft veertien staties. Het aantal staties of halteplaatsen in een stille tocht kan naar behoefte aangepast worden. In een tocht met staties bieden de diverse halteplaatsen ruimte om de verschillende perspectieven van de ramp die corona is, te laten zien. Door het samen lopen langs al deze halteplaatsen zijn de deelnemers toch verbonden.

Hoe mooi de rituele vormen ook zijn die je bedacht hebt, een check moet altijd zijn of deze rituelen nog kloppen met het verhaal en de doelstelling. Zo is een verbrandingsritueel om zo de nare ervaringen achter ons te laten mooi, maar in de context van de coronacrisis die nog doorgaat, past een ritueel van afsluiting minder goed.

Rituelen zijn sterk wanneer ze open zijn, dat wil zeggen dat mensen hun eigen betekenis erin kunnen leggen. Rituelen van verbinding vragen erom dat ze niet uitsluiten maar insluiten.

Rituelen zijn sterk wanneer mensen zelf kunnen handelen. Voor kerkelijke voorgangers is het gebruikelijk om namens de gemeenschap een ritueel te voltrekken. Maar voor de deelnemers betekent dit dat het ritueel uit handen genomen wordt.

B Uitvoering van het herdenkingsritueel

De uitvoering van de rituele uitwerking vraagt weer om inschakelen van nieuwe organisaties. Kijk of er een muziekschool is die kan meewerken, of een school waarvan de kinderen een bijdrage kunnen leveren. Een stille tocht wordt krachtig als je een drumgroep kunt vragen om mee te lopen en onderweg de drum te slaan. Kunstenaars kunnen helpen om van een gedenkplaats ook een mooie plaats te maken.

Tot besluit

Een coronaherdenking is een nieuw fenomeen; we zijn aan het pionieren wanneer we voor een dergelijke herdenking een format ontwikkelen. Maar tegelijkertijd beginnen we niet uit het niets. Er zijn rituele vormen waar we op kunnen voortbouwen en er zijn voorbeelden van bijeenkomsten die landelijk en lokaal combineren. De bekendste daarvan is de 4/5-mei herdenking. Deze bestaat al decennia en heeft zich ontwikkeld in de loop van de jaren. Er is onderzoek naar gedaan en de resultaten hiervan kunnen we meenemen bij het organiseren van een coronaherdenking.

Een goede herdenking vraagt om samenwerken, het bij elkaar brengen van meerdere perspectieven, en aandacht voor het proces. Dan kan een coronaherdenking een betekenisvolle bijdrage zijn om de pijn en de verdeeldheid te benoemen die de coronacrisis met zich meebrengt.

Hulpmiddelen / verwijzingen

Toolkit herdenking organiseren <https://herdenkingorganiseren.arq.org/>

Kerkelijke ideeënbank (begonnen in 2020)

<https://www.protestantsekerk.nl/ideeenbank/coronaproof-ideeen-voor-gedachteniszondag/>

Allerzielen in 't Licht – een handleiding voor gemeenschappelijk gedenken

https://mariangeurtsen.nl/?page_id=40

Verder lezen:

Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire, P.G.J. Post, A. Nugteren, H.J. Zondag (red.), Kampen: Gooi&Sticht, 2002

<https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitglicht/rituelen-en-verwerking/>

27 augustus 2021

Marian Geurtsen

theoloog en ritueelspecialist

<https://mariangeurtsen.nl/>